

СТАТТІ

Маловідомі сторінки історії

Т. В. ВРОНСЬКА (Київ), С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Радянська паспортна система*

1934—1935 рр. розпочався новий етап в діяльності каральних органів по вилученню «контрреволюційного, антирадянського й українського націоналістичного елементу» з великих міст України. Найбільших масштабів ця акція набула в Києві, який став столицею радянської України.

Саме у ті роки поширилися каральні заходи у формі виселення, заслання родин репресованих і, зокрема, дітей. Покажемо в зв'язку з цим є лист намісника Сталіна в Україні П. Постишева до керівника ДПУ республіки В. Балицького від 28 березня 1934 р. У ньому наголошувалося: «Треба обов'язково родини заарештованих контрреволюціонерів-націоналістів вигнати з квартир і обов'язково виселити їх за межі України, на Північ. З роботи членів родин заарештованих треба терміново зняти, з навчання - - теж. Повторюю: треба якомога швидше вислати родини з України, а також і всіх тих, хто з ними жив в одних кублах. Хоча, може бути, на останніх досі фактичного матеріалу і немає, все одно — це, без сумніву, одна «шайка-лейка». І наприкінці листа багатозначна приписка: «це не лише моя особиста думка»³².

Члени родин репресованих по політичних ознаках виселялися не лише із своїх квартир. Вони були приречені страхітливим нищівним механізмом репресій на заслання у далекі північні краї, де їх знову ж таки могли заарештувати. Й уже концентраційні табори ГУЛАГу ставали їх останнім притулком. А ті, кому поталанило пережити страшні роки ув'язнення, змушені були довгі роки жити у «географічному мінусі» стосовно своєї домівки, якщо вона розташовувалася у великих містах країни.

Наступний етап у зростанні загону «мінусників» припадає на кінець 1935 р. і 1936 р. Він був пов'язаний з обміном паспортів у режимних і нерезимних місцевостях, а також введенням нових паспортних книжок.

За наказом НКВС СРСР від 1 серпня 1935 р. та відповідним наказом НКВС УСРР від 21 серпня того ж року передбачалося провести обмін паспортів у режимних місцевостях України. В наказі наркома внутрішніх справ УСРР з цього приводу, зокрема, зазначалося: «Начальникам обласних управлінь НКВС вживати рішучих заходів до активізації роботи агентурного апарату УДБ і УКРО РСМ ** з метою виявлення і видалення з режимних місцевостей контрреволюційного, класове чужого та кримінально-паразитуючого елементу»³³.

Завдяки цим документам створювався своєрідний «гребінцевий» ефект по прочісуванню суспільства. Шляхом масового обміну паспортів йшла ретельна перевірка громадян, вживалися певні практичні заходи по

*Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1999. — № 3.

виселенню вже названих нами вище категорій населення з відповідних населених пунктів.

У зв'язку із закінченням терміну дії паспортів, виданих у 1933 р., обмін цих документів за наказом наркома внутрішніх справ СРСР Г. Ягоди від 8 лютого 1936 р. був проведений і в нережимних місцевостях³⁴. Таким чином, «підозрілі особи» з цих місцевостей у черговий раз потрапляли під пильне око каральних органів.

Було проведено також широкомасштабні заходи по перевірці паспортних столів. Ця робота в Україні здійснювалася під патронатом заступника народного комісара НКВС З. Б. Кацнельсона. У травні 1935 р. було перевірено Київську та Чернігівську області, у липні — Кам'янець-Подільську. У висновках по результатах перевірок наголошувалося про те, що «паспортний режим як один із засобів боротьби із залишками класове ворожих і соціально-паразитуючих елементів має особливе значення»³⁵.

Навесні 1936 р. аналогічні перевірки були проведені у Києві та у Коростенському окривдділі НКВС. Обурений їх незадовільними наслідками, Кацнельсон видав наказ, в якому підкреслював, що «підтримання паспортного режиму на належній висоті в умовах столиці належної уваги не приділяється». Його розлютило те, що «на 16 439 обмінених паспортів лише 61 особі відмовлено у паспорті». У постановляючій частині з наслідків обох перевірок значилось одне й те ж саме: «Вжити рішучих заходів до ліквідації виявлених недоліків і до очищення ... від соціально чужих елементів в процесі обміну паспортів»³⁶.

Паспортна робота й хід виселення «класове ворожих елементів» перевірялися також в Одеській, Дніпропетровській та інших областях України³⁷.

Важливим в аспекті розглядуваного нами питання можна назвати наказ наркома внутрішніх справ СРСР Г. Ягоди за № 094 від 1936 р. Він вийшов через тиждень після постанови РНК СРСР № 1441 про зміни і доповнення інструкції про видачу паспортів у режимних місцевостях СРСР. Обидва документи на декілька років визначили стратегію діяльності органів НКВС в очищенні основної території країни від «небезпечних» категорій громадян.

Згадані документи оголошували новий перелік осіб, яким заборонялося проживати у паспортизованих та режимних територіях країни. Запроваджувалися новації репресивного характеру щодо певних категорій громадян. Так, наказом НКВС передбачалося при обміні або отриманні нового паспорта робити у 10-й графі відповідні обмежувальні записи особам, які відбули «міру соціального захисту у виправно-трудовах таборах, трудових поселеннях», а також тим, хто за вже згадуваними «секретними списками» не мав права проживати на відповідних територіях. Останній пункт цього документа проголошував: «Не допускати проживання у режимних місцевостях осіб, які мають паспорт із зазначеними позначками, окрім тих, хто документально зможе довести, що після видачі паспорта з нього були зняті обмеження, які забороняють проживання у режимних місцевостях»³⁸.

Цей тавруючий запис на довгий час робив людину обмеженою у правах, незважаючи на те, що вона вже відбула покарання, не кажучи вже про тих, хто нічим не завинив перед державою, а був лише винен у тому, що народився не у тих батьків.

Страхотливий 1937 рік був насичений законотворчою діяльністю, яка продовжила розпочате у 1934 та 1935 рр. додаткове формування загону «мінусників» з числа членів родин репресованих за політичними ознаками. Завдяки «новаціям» у цій єзуїтській справі жаргон карально-репресив-

них органів поповнився новими аббревіатурами — ДЗБ та ЧСЗБ (дружина зрадника батьківщини, члени сім'ї зрадника батьківщини). Ці аббревіатури на довгі роки стали плямами, що визначили життя багатьох ні в чому не винних людей.

У проекті оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ Союзу РСР від 30 липня 1937 р. після наведення кількості осіб, що підлягали репресіям, зазначалося: «Сім'ї засуджених по першій та другій категоріях, як правило, не репресуються. Виняток становлять:

а) сім'ї, члени яких здатні до активних антирадянських дій. Члени такої родини з особого дозволу трійки підлягають вміщенню у табори або трудпоселенню;

б) сім'ї осіб, репресованих по першій категорії, що проживають у прикордонній смузі, підлягають переселенню за межі прикордонної смуги всередині республік, країв та областей;

в) сім'ї репресованих по першій категорії, що проживають у Москві, Ленінграді, Тбілісі, Баку, Ростові-на-Дону, Таганрозі і в районі Сочі, Гагри і Сухумі, підлягають виселенню з цих пунктів в інші області за їх вибором, за винятком прикордонних районів».

Цим же проектом наказу передбачалося всіх членів родин, які репресовані за I та II категоріями, взяти на облік і встановити за ними систематичний нагляд³⁹.

Перелік місцевостей, наведених у пункті «в», свідчить про страх перед «соціальне небезпечними» дітьми та жінками, якщо їх планували відселити з місцевостей, де розташовувалися дачі керівників країни. А взагалі саме визначення «соціальне небезпечні діти» примушує здригатися.

На основі цього проекту з'явився оперативний наказ НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. Він цілком присвячувався згаданим вище ДЗБ та ЧСЗБ. Цей документ детально розписував критерії визначення і подальшу долю членів родин «зрадників батьківщини». У порівнянні з проектом він передбачав більш суворі заходи щодо родичів репресованих.

Отже, згаданий наказ проголошував: «З отриманням цього наказу почніть репресування дружин зрадників Батьківщини, членів правотроцькістських організацій, засуджених Військовою колегією і військовим трибуналом по першій та другій категоріях, починаючи з 1 серпня 1936 року». Для підготовки цієї акції пропонувалося провести ретельну перевірку всієї родини і скласти на неї детальну довідку, яка мала містити такі дані: список родини (включаючи всіх осіб, що утримуються засудженим); відомості на кожного члена родини; компрометуючі матеріали на дружину засудженого; характеристики стосовно рівня соціальної небезпечності дітей віком після 15 років. Необхідно було також скласти спеціальну довідку на «небезпечних і здатних до антирадянських дій» дітей. При визначенні процедури арешту дружин репресованих зазначалося: «Арешту підлягають дружини, які знаходяться у юридичному або фактичному шлюбі з засудженими на момент їх арешту». Такій же карі підлягали жінки, з якими репресовані були розлучені, але «причетні до контрреволюційної діяльності засудженого» (переховували останнього, знали і не донесли про його діяльність і т. ін.).

Вирішення подальшої долі членів родин репресованих покладалося на Особливу нараду, яка залежно від ступеня їх "небезпечності та здатності до антирадянських дій" засуджувала: дружин зрадників — до ув'язнення на терміни від 5 до 8 років; «соціально-небезпечних дітей залежно від їх віку, ступеня небезпечності і можливості виправлення» — до ув'язнення у таборах або виправно-трудових колоніях НКВС чи відправлення у дитбудинки особливого режиму⁴⁰.

В 1938 р. був затверджений новий зразок паспорта громадянина СРСР. У ньому зберігалися відповідні обмежувальні записи і поряд з тим вводилися новації, закріплені відповідними документами НКВС. У циркулярі НКВС № 222 від 27 листопада 1938 р. зазначалося: «Відмітною рисою бланків паспортних книжок нового зразка є те, що на бланках встановлено герб СРСР відповідно до ст. 143 Сталінської Конституції; перший і останній листки книжки зразка 1938 року приклеєні до обгортки паспорта і становлять з нею єдине ціле: на першій сторінці відведено місце для фотокартки *** і для підпису власника паспорта; гр. 4, 6, 9 і 10 старого паспорта та підпис тих, хто оформляв його видачу, перенесено на стор. 2; графу 5 — «постійне місце проживання» скасовано; третю стор. відведено для запису осіб, яких внесено до паспорта власника, № і серія паспорта проставляються на всіх листках. Колір паспорта, його розмір та папір, з якого виготовлено бланк, залишаються незмінними... Для всіх бланків документів зразка 1938 р. встановлені нові серії для кожної республіки, краю та області»⁴¹.

Серйозним етапом у формуванні загону «мінусників» тоталітарної доби стали широкомасштабні заходи по підготовці до весняного перепису населення 1939 р. Згідно з наказом НКВС СРСР від 10 квітня 1938 р. передбачалося взяти на облік всі домоволодіння з усіма пов'язаними з цим заходами⁴². Протягом року йшла ретельна робота по складанню списків громадян. Не треба пояснювати, якими великими фактичними даними озброїлися репресивні органи внаслідок проведеної роботи. Поле їх діяльності розширилося.

Для "полегшення і поліпшення роботи у справі виявлення кримінального та декласованого елементу" у травні того ж року НКВС видав наказ № 00319, в якому пропонувалося цей процес «проводити щоденно, не допускаючи масових операцій або кампанійщини»⁴³. Цими словами заступник наркома внутрішніх справ СРСР М. П. Фріновський, який отримав естафету від свого попередника Кацнельсона у даній справі, давав зрозуміти, що з поля зору чекістів «нелояльні» громадяни не випадають на жоден день⁴⁴.

Возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР стало приводом для чергових заходів щодо паспортизації населення республіки і відповідної чистки нових територій від «соціальне небезпечного елементу». А такого там було з точки зору функціонерів радянської влади безліч.

За постановою РНК СРСР від 30 грудня 1939 р. «Про проведення паспортизації у західних областях УРСР» цій акції підлягали (у всіх містах, обласних і районних центрах, робітничих селищах та на залізничному транспорті) близько 4 млн. чол.⁴⁵. Процес контролювався особисто народним комісаром внутрішніх справ України І. Серовим. До нього щомісяця надходили доповідні записки про хід паспортизації у західних областях з наведенням цифрових даних. Так, в одній з доповідних через три місяці після виходу постанови зазначалося: «З 1 по 10 березня видано паспортів 14 943, підібрано компрометуючого матеріалу на 14 572, видано тимчасових посвідчень біженцям 1810»⁴⁶.

Цифри, які показують результати десяти днів паспортизації, цілком переконливі. Вони свідчать, що на приєднаній території чекістам було де розгорнути роботу по вилученню «небажаного» елементу. Ця робота проводилась аж до самої війни. Досягти однорідності у складі населення у цьому строкатому як у національному, так і в політичному відношенні регіоні було досить важко. Географічний «мінус» мешканців західних областей, які потрапили у лещата паспортних чисток, був набагато більшим,

ніж у східних місцевостях України. Останніх не виселяли з міст на десятки або сотні кілометрів, їх шлях пролягав у більш віддалені місця.

Загін «мінусників» західного регіону України зростав день від дня. Незважаючи на запевнення керівників НКВС, що виселення не має характеру кампанії, депортація із заходу на схід у той час досягла небаченого розмаху. У літературі це питання висвітлене досить повно.

Недовго судилося жити населенню з паспортами зразка 1938 р. У паспортній справі 1940 рік був насиченим карколомними подіями. Постановою РНК СРСР від 10 вересня 1940 р. було прийнято нове «Положення про паспорти», яке на довгі роки стало основоположним у справі паспортизації громадян.

У цьому документі проголошувалося, зокрема, запровадження паспортної системи на території Бессарабії та Північної Буковини з листопада 1940 р. по 15 січня 1941 р. Скасовувалися попередні документи 1932—1933 рр., що стосувалися паспортної справи.

Нове «Положення» знову декларувало введення 50-кілометрової смуги навколо Києва з відповідними обмеженнями для його мешканців. Хоча кияни вже були паспортизовані і знали, що таке паспортні чистки.

Цим же документом передбачалося робити відповідні обмежувально застережні записи громадянам. Після перерахування документів, на підставі яких був отриманий паспорт, робився відповідний запис. Наприклад, деяким особам на підставі ст. 38 (або 39, зміст яких був утаємничений, як і в документах 1932—1933 рр. — Авт.) «Положення про паспорти» забороняється проживання у режимній місцевості І категорії...». Інструкція НКВС СРСР по застосуванню «Положення» визначала перелік цих осіб. Під обмеження (чи й виселення під час паспортизації) підпадали:

«За ст. 38 -

а) ті, що відбули покарання; б) ті, що відбули заслання; в) перебіжчики з-за кордону; г) особи, що не мали громадянства; д) особи, позбавлені права обирати; е) діти спецпереселенців, а також самі спецпереселенці; ж) всі біженці з території колишньої Польщі, що відійшла до Німеччини;

та за ст. 39 -

а) вислані Особливою нарадою; б) корейці, переселені з Далекого Сходу; в) особи, переселені із західних областей УРСР в порядку очистки кордону, які мали в паспорті запис: «Виданий на право проживання у ... (називається населений пункт, де повинен проживати громадянин)»⁴⁷.

Як бачимо, цей перелік відрізнявся від попередніх. У ньому відсутні, наприклад, «колишні люди». Але з'явилися нові категорії осіб, привнесені «закономоторчими» новаціями 1934—1937 рр., а також після возз'єднання українських земель. Попередні категорії людей були або вирубані під корінь, або вислані далеко і надовго.

В той же час законодавче продовжувався поділ території України на режимну — І та II категорій, що закріплювався окремими утаємниченими статтями «Положення». Наказом НКВС СРСР № 0407 встановлювалися конкретні ознаки зазначених категорій, критерії віднесення до І або II з них, наводився перелік останніх. Цією ж постановою було започатковано нову хвилю перевірок паспортного режиму з відповідними наслідками для його порушників. Одночасно збирався компрометуючий матеріал через спеціальних агентів (довірених осіб) та двірників⁴⁸. Останні, до речі, відігравали у справі виявлення "нелояльних осіб" неабияку роль. Чи то за часів царату, чи то радянської влади ці «фахівці» не залишалися без роботи.

Так, у Києві у вересні 1940 р. було проведено масову перевірку паспортного режиму. Потім такі акції проводилися одна за одною. Результати

по виявленню зазначених у згаданому переліку осіб у вигляді рапортів надсилались особисто наркомов внутрішніх справ УРСР І. Серову. Ознайомившись з одним з них, він висловив гостре незадоволення занадто «лояльними» заходами, вжитими щодо порушників паспортного режиму. «Останній раз попереджаю, — зазначав він, — що мені потрібен не облік кількості порушників паспортного режиму, які мешкають у місті, а скільки виселено, посаджено на поїзди і вивезено до нережимних місцевостей — ось що мене цікавить»⁴⁹.

За наслідками перевірки було складено доповідну записку М. Хрущову (в Київ) та Л. Берія (у Москву). За пропозицією Серова такі перевірки почали проводитися в усіх режимних містах І та ІІ категорій раз на два місяці⁵⁰.

Всі громадяни, які за наслідками перевірок визнавалися такими, що не мають права проживати у відповідних місцевостях, змушені були виїжджати звідти і селитися на 51-му кілометрі від них та далі. Як випливає з усіх вищезгаданих документів, географічний «мінус» для висланих з міст в адміністративному порядку в Україні визначався саме у такій територіальній відстані. Кількість тих, хто виїхав, автоматично збільшувалася завдяки тому, що разом з висланими залишали свої домівки й члени їх родин.

Війна внесла свої корективи у життя суспільства. Надзвичайний стан було введено по всій території СРСР. Війна зрушила з місця великі маси населення. Надзвичайний стан зумовлював і надзвичайні заходи у всіх сферах життя. Перевірки документів на вулицях та патрулювання стали звичним явищем. Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про оголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану» (22 червня 1941 р.) його було поширено на всю територію Української РСР. Передбачалося «виселяти в адміністративному порядку з місцевостей, оголошених на воєнному стані, або з окремих їх пунктів осіб, визнаних соціально небезпечними як за своєю злочинною діяльністю, так і по зв'язках із злочинним середовищем»⁵¹.

Уже 3 квітня 1942 р. з метою «відновлення паспортної роботи у місцевостях, визволених від німецько-фашистських загарбників», наказом НКВС СРСР було введено тимчасову інструкцію, якою передбачалося продовжити документування населення, а також визначалися нові завдання, серед яких була перепрописка, що мала на меті полегшити облік населення і сприяти «судово-слідчим і адміністративним органам у розшуку необхідних їм осіб»^{51a}. Результати спецперевірок населення фіксувалися на адресних листках. Всі виявлені компрометуючі дані на громадян заносилися до спеціальних списків архівів адресних бюро за спеціальною формою.

24 червня 1942 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанову «Про членів сімей зрадників Батьківщини», якою розширювалося коло «мінусників». Зокрема, в ній наголошувалося, що «повнолітні члени сімей осіб (військовослужбовців та громадян), засуджених судовими органами або Особливою нарадою при НКВС СРСР до вищої міри покарання по ст. 58.1 «а» КК РРФСР та відповідними статтями КК інших союзних республік за шпигунство на користь Німеччини та інших країн, що воюють з нами, за перехід на бік ворога, зраду, за сприяння німецьким окупантам, службу у каральних або адміністративних органах німецьких окупантів на захопленій ними території і за спробу зради Батьківщини та зрадницькі наміри, підлягають арешту і заслання у віддалені місцевості СРСР на строк у п'ять років». Арешту та заслання на такий же термін підлягали також члени родин тих, хто був заочно засуджений до вищої міри покарання, а також за добровільний відступ разом з окупаційними військами.

Ця ж постанова визначала тих, хто був репресований, як членів сімей зрадника. Такими, зокрема, вважалися: батько, мати, чоловік, дружина, сини, дочки, брати і сестри, якщо вони жили разом із зрадником або знаходилися на його утриманні на момент здійснення злочину або на момент мобілізації в армію у зв'язку з початком війни⁵².

Навіть з урахуванням реалій воєнної доби ці положення виглядають нелюдськими. Хіба можна карати людину за нескоені злочини? Хіба винні дружини і діти, навіть у тому разі, коли злочин дійсно був скоєний? Карати родичів людини, яка мала «зрадницькі настрої», видається цілковитою аморальністю.

Процес визволення території від німецько-фашистських загарбників не ослабив обмежувальних заходів органів влади. В деяких випадках вони були навіть посилені. Це обумовлювалося рядом причин.

Тривала війна, і країна жила за законами воєнного часу. Навіть до війни столиці союзних республік, великі міста, обласні та багато з районних центрів відносилися до режимних місцевостей. Війна підвищила ступінь «режимності». Урядом були прийняті рішення, які забороняли несанкціоноване пересування громадян по території країни.

Населення, що було евакуйоване у східні райони країни, або виїхало в інші місцевості, намагалося повернутися до рідних домівок. Ситуація вимагала обмежити приплив громадян у великі міста. Прийняти значну кількість громадян у короткі терміни було досить важко через причини об'єктивного характеру. Руйнація житлового фонду, гострий дефіцит продуктів харчування, великі обсяги стратегічних перевезень по залізничних і автомобільних шляхах не дозволяли повернутися до міст України всім колишнім її мешканцям.

Наприкінці 1943 р. було прийнято першу постанову обмежувального характеру по Харкову, а згодом — декілька постанов такого ж змісту і по Києву. Крім обмеження припливу населення у міста, ці постанови зобов'язували органи НКВС виселяти з останніх шляхом встановлення суворого паспортного режиму і відповідних перевірок цілий ряд категорій населення⁵³.

Найбільш конкретним таким документом стала постанова «Про додержання паспортного режиму в м. Києві» від 5 квітня 1944 р., прийнята Київською обласною радою депутатів трудящих та Київським обкомом партії. Вона була одним з перших кроків у 1944 р., якою приймалася «естафета» від 1940 р., коли вводилися масові перевірки паспортного режиму та виселення з міст небажаних категорій громадян. У ній, зокрема, зазначалося: «З метою дотримання паспортного режиму і проведення обліку населення в 50-кілометровій зоні навколо Києва обласний виконком та обком КП(б)У постановляють:

1. Зобов'язати обласне управління міліції (т. Пухальський) відселити з 50-кілометрової зони навколо м. Києва осіб, що підпадають під паспортне обмеження, а також осіб, що прибули в зону під час німецької окупації і після звільнення цієї зони, які не є корінними мешканцями 50-кілометрової зони навколо Києва, окрім осіб, викликаних на роботу із східних областей. 2. Покласти відповідальність за видачу дозволів на в'їзд в зону родинам військовослужбовців і службовців, що працюють у 50-кілометровій зоні, на обласне управління міліції. 3. Прописку населення в 50-кілометровій зоні проводити відповідно до положення про паспорти, затвердженого Раднаркомом СРСР 10 вересня 1940 р.»⁵⁴.

Але це була вже друга постанова з цього питання. 19 лютого 1944 р. Київський міськком КП(б)У прийняв постанову аналогічного змісту, в якій також передбачалося виселення з Києва певних категорій грома-

дян⁵⁵. Ми не цитуємо її тому, що вона не містить конкретного переліку осіб, які підпадали під виселення, окрім положень завуальованого характеру — таких, як: «Ті, що підпадають під обмеження». Ціла низка документів і окремі згадки про них у звітах дають можливість встановити цей перелік. Крім згаданих вище (у довоєнну добу) осіб, у той час до розряду «мінусників» потрапили особи, що співпрацювали з окупаційними органами влади: поліцаї, двірники і їх родини, перекладачі й ін. Вони мали виїхати з міста через 24 години після повідомлення їм цього рішення. В разі його невиконання до вищеназваних осіб вживалися більш суворі заходи — арешт та позбавлення волі.

Таким чином, під обмеження на проживання у місцевості на відстані 50 км від великих міст, зокрема Києва та Харкова, до переліку вже наведених вище осіб додалося велике коло громадян. До цього ж переліку згодом потрапили і колишні військовополонені Червоної армії, репатріанти та ін.

Визначити ставлення до «мінусників» того періоду непросто. Справа в тому, що серед них були особи, які брали участь у каральних акціях проти власного народу, давали відомості окупантам про мешканців будинків, в яких вони проживали (євреїв, комуністів). «Мінусниками» ці особи ставали, хоча їх виселення і декларувалося, у разі великого везіння для себе. Більша частина з них потрапляла до концтаборів, а деякі засуджувалися до вищої міри покарання.

Перевіркою, проведеною органами НКВС ще у роки війни (березень 1944 р.), було встановлено, що по Україні «серед кербудів 17,5 % та серед двірників 13,6 % практично виявили себе як зрадники, пособники та мародери, що розкрадали майно евакуйованих»⁵⁶. Ці цифри, звичайно, не можна вважати остаточними. Робота у цьому напрямку продовжувалася ще довгий час. Слід зазначити, що далеко не всі, хто увійшов до цих відсотків, були покарані. Деякі з них змогли довести свою непричетність до злочинів окупаційної влади.

Торкаючись питання виселення або заборони в'їзду до міст колишніх військовополонених і тих, хто повертався додому з Німеччини (остарбайтери), треба зазначити, що їх шлях додому лежав через фільтраційно-перевірочні табори (ФПТ).

«Мінусниками» з більшою віддаленістю від режимних місць ніж 50 км стали всі виявлені органами НКВС на визволеній території України «чоловіки-німці і громадяни інших національностей воюючих з СРСР держав віком від 15 до 55 років та жінки-німкені віком від 16 до 45 років, придатні до фізичної праці». Вони, за наказом НКВС СРСР, повинні були «мобілізуватися через місцеві військомати та направлятися до робітничих колоній Челябметалургбуду НКВС (ст. Баландіно Південно-Уральської залізниці)». Непрацевдатних, за цим наказом, необхідно було направляти «в пункти розселення німців в Казахську РСР». Дітей цих громадян передавали родичам, а у разі відсутності таких — до дитбудинків. Цей закон почав діяти з грудня 1943 р., продовживши хвилю «великих переселень»⁵⁷.

Що ж до «мінусників» з числа військових, яким довелося відчувати страхотливий тягар німецьких таборів, то їх шлях на Батьківщину був часто-густо і довгим, і трагічним. Ще довго після війни їм довелося нести тягар відповідальності за нескоєні злочини. Навіть відбувши термін покарання вже у радянських таборах, вони не завжди могли безперешкодно повернутися до рідної домівки. А ті з них, кому пощастило довести свою непричетність до співпраці з ворогом, або з'ясовувалося, що вони потрапили у полон у несвідомому стані, після ФПТ могли потрапити додому, але із суттєвими застереженнями.

Директива народного комісара внутрішніх справ СРСР від 23 грудня 1944 р. зазначала: «Колишні військовослужбовці, що знаходилися у полоні або в оточенні ворога, які пройшли відповідно до наказу НКО № 0621 1941 р. спеціальну перевірку у спецтаборах НКВС, у разі визнання їх непридатними до військової служби за станом здоров'я підлягають направленню, як правило, до колишнього місця проживання.

Звільнених із спецтаборів направляти до колишнього місця проживання, за винятком Москви, Ленінграда, прикордонних та заборонених зон Союзу РСР.

В тому разі, коли родини звільнених із спецтаборів проживають у цих пунктах, в'їзд їх туди може бути дозволений у кожному окремому випадку за клопотанням начальників спецтаборів перед Відділом спецтаборів НКВС СРСР, узгодженим з Головним управлінням НКВС СРСР.

Органам міліції проводити видачу перепусток звільненим із спецтаборів на проїзд до місця проживання, а після прибуття цих осіб до місця проживання видавати паспорти»⁵⁸.

До речі, саме в роки війни був зроблений один з кроків назустріч (після офіційного скасування Конституцією 1936 р.) ліквідації категорії «позбавлених».

15 лютого 1944 р. було прийнято директиву НКВС СРСР, яка проголошувала: «Колишні трійки НКВС—УНКВС під час винесення своїх рішень у період 1937—1938 рр. зазначали про застосування до засуджених на строки додаткову міру покарання — позбавлення в правах.

Роз'яснюється:

Рішення колишніх трійок НКВС—УНКВС у частині застосування до засуджених додаткової міри у вигляді позбавлення прав не мають законно-юридичної сили, тому в довідках про звільнення, які видаються особам, що відбули строк ув'язнення за вироками колишніх трійок, цю міру покарання не вказувати»⁵⁹.

Відповідно до наказу НКВС, НКДБ, НКЮ та Прокуратури СРСР від 12 червня 1945 р. «Про порядок виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 7 червня 1945 р. про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною» пропонувалося видачу паспортів амністованим та прописку за місцем проживання проводити таким чином: видавати амністованим довідки про звільнення, в яких, зокрема, вказувати і підставу для дострокового отримання волі. І вже під час отримання паспорта зазначати в ньому: «Паспорт виданий на підставі довідки про звільнення». Всім амністованим, як правило, видавали 5-річний паспорт, а тим з них, кому більше ніж 55 років, — безстроковий⁶⁰.

Отримання паспорта для міських мешканців було обов'язковим. Нерідко траплялося так, що коли людина, подавши до паспортного столу всі необхідні папери, через деякий час приходила за документом, її зустрічали приголомшливим виразом: «У видачі паспорта відмовлено, належить за 10 днів залишити місто». Так траплялося в тих випадках, коли під час відповідних перевірок встановлювалися факти належності тієї чи іншої особи до згаданих у переліку категорій. Оскарженню таке рішення не підлягало.

У спогадах сина відомого діяча Комінтерну В. П'ятницького, розстріляного у 1938 р., наводиться саме такий випадок: «Жив я по своїх дитбудинківських документах, де було вказано, що батьків своїх не пам'ятаю. Але від пильного ока НКВС захватитися було неможливо навіть під козацькою буркою. Я пройшов з боями від Сталінграда до Відня, визволяючи Європу від фашизму. А коли закінчилася війна, знову почалися поневіряння, яких у той час зазнавав кожен, хто вважався членом родини зрад-

ника Батьківщини: ніде і нема на що жити, на роботу нікуди не приймають»⁶¹.

Після закінчення війни великі переміщення людей шляхом виселення їх з рідної домівки та депортацій на Північ відбулися в західних областях України. Це був найбільш великий загін «мінусників» 40-х років. «Географічний мінус» вимірювався для них тисячами кілометрів. Виселяли цілими родинами. Розробили розгалужену законодавчу базу під акцію по зсуву цілого шару людської маси — саме так за документами виглядає ця трагічна подія, розтягнута на роки. Хоча, як вже зазначалося вище, в одному з наказів НКВС СРСР з питань адміністративних виселень та переселень наголошувалося, що підхід до цього питання має бути виключно індивідуальним.

До «мінусників» із західних регіонів України у 1948 р. додалися нові категорії громадян, засуджених по політичних статтях. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття покарання в заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР» передбачалося: «1. Зобов'язати Міністерство внутрішніх справ СРСР усіх шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів і учасників інших антирадянських організацій і груп, що відбувають строк покарання в особливих таборах та тюрмах і становлять загрозу за своїми антирадянськими зв'язками і ворожою діяльністю, після закінчення строку покарання направляти за призначенням Міністерства державної безпеки СРСР у заслання на поселення під нагляд органів Міністерства державної безпеки: у райони Колими на Далекому Сході, у райони Красноярського краю та Новосибірської області, розташовані на відстані 50 кілометрів на північ від Транссибірської залізничної магістралі, в Казахську РСР, за винятком Алма-Атинської, Гур'євської, Південно-Казахстанської, Актюбинської, Східно-Казахстанської й Семипалатинської областей.

2. Зобов'язати Міністерство державної безпеки направити в заслання на поселення державних злочинців, перерахованих у статті 1, звільнених після відбуття покарання з виправно-трудових таборів і тюрем з часу закінчення Великої Вітчизняної війни.

Направлення в заслання на поселення цих осіб здійснювати за рішенням Особливої наради при Міністерстві державної безпеки СРСР»⁶².

Як бачимо, започаткована ще у 30-ті роки практика заслання населення продовжувала діяти і в 40-х роках.

Не були обійдені «увагою» також «мінусники» з великим стажем — сільські мешканці. На якийсь час вони випали з поля зору, їх виселення відбувалося лише у західному регіоні. Згадали про них у тому ж 1948 р., коли президія Верховної Ради СРСР 2 червня ухвалила указ «Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський і паразитичний спосіб життя». Цим указом загальним зборам колгоспників на території РРФСР, УРСР (за винятком західних регіонів) та інших республік надавалося право виносити «громадські вирoki про виселення із села осіб, які уперто не бажають чесно працювати, ведуть антисупільний спосіб життя, підривають трудову дисципліну у сільському господарстві і своєю присутністю у селі загрожують добробуту колгоспу, колгоспників та їх безпеці...».

Особи, яким винесли громадські вирoki про виселення, підлягали видalenню з меж краю, області, республіки на 8 років у віддалені місцевості»⁶³.

Доля «мінусників» тоталітарної доби зазнала ще одного відчутного удару, коли 24 жовтня 1951 р. наказом міністра Держбезпеки СРСР було

оголошено, що спецпереселенцям перерахованих категорій: «німецької, чеченської, калмицької, інгуської, балкарської, карачаївської, грецької і кримських татар відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 9 жовтня 1951 року належить залишатися на спецпоселенні довічно».

Спецпоселенцям інших категорій було запропоновано залишатися у місцях відбуття терміну покарання до закінчення спорудження тих промислових об'єктів або новобудов, на які вони були направлені.

Після смерті Сталіна було прийнято ряд законів, які скасували діяльність деяких репресивних органів та амністували засуджених ними осіб. Так, за указом Президії Верховної Ради про амністію від 27 березня 1953 р. мали змогу залишити місця заслання особи, термін покарання яких не перевищував 5 років. Звільнялися з місць ув'язнення незалежно від строку покарання жінки віком понад 50 років і неповнолітні. Таким чином, члени родин військовослужбовців та їх діти (засуджені як члени сімей зрадників Батьківщини) отримали довгоочікувану свободу ⁶⁴.

Законотворчу ініціативу у досліджуваній нами проблемі проявив у 1953 р. міністр внутрішніх справ СРСР Л. П. Берія. За його ініціативою у березні було підготовлено проект постанови «Про скорочення режимних місцевостей і паспортних обмежень». 21 травня 1953 р. за цим проектом було прийнято Постанову Ради Міністрів СРСР, якою з числа режимних ^{****} виключалося близько 150 міст і місцевостей, скорочувався перелік злочинів, відбуття покарання за які призводили до заборони проживання у режимних місцевостях (зберігалися всі «контрреволюційні» злочини, бандитизм, хуліганство тощо). Виданий як додаток до урядової постанови .. наказ МВС СРСР від 16 червня 1953 р. і підписаний (за 10 днів до арешту) Берія, скасовував деякі паспортні обмеження і містив в обґрунтуванні до нього напрощуд «зворушливі слова»: «Наявність у державі широких паспортних обмежень створює труднощі у влаштуванні не лише для громадян, що відбули покарання, але й для членів їх родин, які також у зв'язку з цим опиняються в скрутному становищі». І далі наголошувалося, що паспортні обмеження гальмують економічний розвиток країни ^{64a}.

1 вересня 1953 р. указом Президії Верховної Ради СРСР було скасовано Особливу нараду при міністрі внутрішніх справ СРСР, яка функціонувала з 1934 р. Саме її рішеннями у великий географічний «мінус» були відправлені сотні тисяч громадян.

Чергове, вже третє з часу введення паспортної системи в СРСР, положення про паспорти було ухвалено урядом СРСР у жовтні 1953 р. Воно не містило суттєвих «революційних» новацій у порівнянні з попереднім і діяло аж до 1974 р.

Амністія 1955 р. і, нарешті, постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про усунення наслідків грубих порушень законності у відношенні колишніх військовополонених і членів їх сімей» (29 червня 1956 р.) поклали край у тривалих поневіряннях ні в чому не винних жінок і дітей. Цією ж постановою були засуджені репресивні заходи, які вживалися до родин військовослужбовців, що у роки війни потрапили до полону (позбавлення пенсій, різних видів допомог, заборони навчання у вищих учбових закладах й ін.).

Але разом з тим у жодному з документів, якими скасовувалися позасудові каральні органи або амністувалися члени родин засуджених за політичними мотивами, не міститься вибачень або засуджень за такі види протиправних дій щодо мирного населення, як видалення їх шляхом заслання, виселення або відселення з рідних домівок. Ніхто жодним словом не згадав про утиски, яких зазнали люди, викинуті із свого дому.

Повинно було сплинути 35 років, щоб рішенням спочатку союзного уряду (1990 р.), а згодом і України були прийняті закони про реабілітацію жертв політичних репресій.

17 квітня 1991 р. Верховна Рада України засудила масові криваві репресії сталінського режиму. Вперше згадали і про тих, кого тоді називали «мінусниками». Закон України про реабілітацію, зокрема, проголошував: «Відмічаючи, що частину осіб, репресованих у 30—40-х і на початку 50-х років, уже поновлено в правах на підставі законодавства Союзу РСР, Верховна Рада України вважає, що реабілітація жертв політичних репресій повинна охоплювати увесь період після 1917 року до моменту набрання чинності цим Законом і поширюватися на осіб, необгрунтоване засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру». Стаття 4-та цього закону декларувала: «Поновити реабілітованих в усіх громадянських правах, у тому числі в праві проживання в населених пунктах і місцевостях, в яких вони постійно проживали до репресій, поширивши це право на членів їх сімей»⁶⁵.

Нарешті, цим законом було поставлено крапку на тій вакханалії, яка довгими роками розгорталася на терені великої держави. У жодній країні світу не діяла така нищівна система законів, яка повністю ігнорувала права людини. Починаючи з 1922 р., завдяки цілеспрямованій «законотворчій» діяльності виникали своєрідні кола-зашморги навколо суспільства в цілому і кожного його громадянина, зокрема. Держава поступово перебирала на себе право вирішувати, де мешкати та оселятися людині, де вона буде у потрібному оточенні, де вона у разі своєї «соціальної небезпечності» не впливатиме на омріяну «соціальну однорідність суспільства будівників комунізму».

³² Державний архів СБУ. Колекція документів.

^{**} УДБ — управління державної безпеки; УКРО — управління карного розшуку; РСМ — робітничо-селянська міліція.

³³ Архів МВС України, ф. 46, оп. 1, спр. 1, арк. 216.

³⁴ Там же, ф. 45, оп. 1, спр. 5, арк. 10.

³⁵ Там же, ф. 46, оп. 1, спр. 1-а, арк. 136, 175.

³⁶ Там же, спр. 16, арк. 16-17, 19-20.

³⁷ Там же, спр. 1-г, арк. 164-165, 228, 229-230.

³⁸ Там же, ф. 45, оп. 1, спр. 5, арк. 35.

³⁹ Хрестоматія з історії держави і права України. — Т. 2. — С. 387.

⁴⁰ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. — С. 102.

Відповідно до спільної постанови ЦБК та РНК СРСР від 23 жовтня 1937 р. «Про введення фотографічних карток на паспортах» наказом НКВС СРСР № 474 від 9 листопада 1937 р. були розпочаті заходи по практичній реалізації цієї директиви на місцях. Протягом 1938 р. ця робота була здійснена у всіх паспортизованих місцевостях України.

⁴¹ Архів МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 34, арк. 114.

⁴² Там же, спр. 27, арк. 114.

⁴³ Там же, арк. 215.

⁴⁴ Там же, арк. 217.

⁴⁵ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 6, арк. 5.

⁴⁶ Там же, арк. 30.

⁴⁷ Там же, ф. 45, оп. 1, спр. 77, арк. 72.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 6, арк. 192.

⁵⁰ Там же, арк. 138.

- ⁵¹ Сборник законов и указов Президиума Верховного Совета СССР. М., 1944. — С. 124.
- ^{51a} П о п о в В.П. Назв, праця // Социс. — 1995. — № 9. — С. 7.
- ⁵² Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. — С. 107.
- ⁵³ Архів МВС України, ф. 46, оп. 1, спр. 67, арк. 36—39; ф. 41, оп. 1, спр. 9, арк. 1—2.
- ⁵⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 766, арк. 19.
- ⁵⁵ Там же, ф. 46, спр. 361, арк. 1.
- ⁵⁶ Архів МВС України, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 81.
- ⁵⁷ Там же, ф. 46, оп. 1, спр. 67, арк. 105.
- ⁵⁸ Там же, ф. 45, оп. 1, спр. 130, арк. б/н.
- ⁵⁹ Там же, арк. 60.
- ⁶⁰ Там же, спр. 144, арк. б/н.
- ⁶¹ Пятницький Владимир. Заговор против Сталина. — М., 1998. — С. 50—51.
- ⁶² Хрестоматія з історії держави і права України. — Т. 2. — С. 562.
- ⁶³ Там же. — С. 563.
- ⁶⁴ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938—1975. — Т. 3. — С. 409-410.
- **** На початок 1953 р. режимні обмеження діяли у 340 містах і місцевостях.
- ^{64a} П о п о в В.П. Назв, праця // Социс. - 1995. - № 9. - С. 10.
- ⁶⁵ Закони України. - К., 1996. - Т. 1. - С. 370-375.